

ODGOVOR DOBRICI ČOSIČU

Dušan Pirjevec

Pred menoj je najnovejši in obsežni Čosićev prispevek *Narod, integracija, socializem* — in priznam, da sem zdaj, ko moram nanj odgovarjati, v precejšnji zadregi. Na eni strani prinaša misli in opažanja, na katera v celoti pristajam. Ne morem navesti prav vseh, naj omenim samo nekatera. Čosić se je n. pr. solidariziral s celo vrsto nazorov in aspektov, ki sem jih na kratko razložil v članku *Slovenstvo, jugoslovanstvo in socializem*. Zlasti so dobrodošle in blagodejne vse njegove obsodbe centralizma in unitarizma, birokratizma in nedemokratskih postopkov, ki motijo ali pa vsaj utegnejo motiti potek naravnega razvoja, potek naravnega utrjevanja in razširjanja zvez med posameznimi jugoslovanskimi nacionalnimi kulturami, uveljavljanje resnično socialističnih kriterijev in dosledno afirmacijo tistega historičnega dejstva, ki si je našlo svoj ustrezni izraz v besedah o bratstvu in enotnosti.

Prav tako se seveda v celoti strinjam s tistimi odlomki Čosićevega članka, v katerih poudarja in ponavlja takšne splošno znane in priznane resnice, kakor je misel o »Jugoslaviji kot realni in v tej konstelaciji edino mogoči obliki narodnega obstoja«. Povsem točna je njegova trditev o »elementarno nacionalnem pomenu in pomembnosti Jugoslavije kot socialistične skupnosti narodov.« Nič manj nima Čosić prav, ko ugotavlja, da moramo pri opisovanju geneze in pri ugotavljanju notranjega smisla jugoslovanske socialistične skupnosti narodov nenehoma upoštevati in misliti tudi na stoletno prizadevanje jugoslovanskih narodov za skupno življenje. In slednjič je čisto res tudi, ko pravi: »Ali ukinite Jugoslavijo, pa ste danes ukini tudi socializem, ukini ste nacionalno svobodo in nacionalno samostojnost vseh jugoslovanskih narodov.« Ponavljam: to so ne le splošno znane, marveč tudi splošno priznane resnice, to so načela in dejstva hkrati — in tvorijo skupno z drugimi načeli in dejstvi temelj naše eksistence danes in tukaj — in izven okvira teh načel sploh ni možna nikakršna razprava o vprašanjih, ki so v središču Čosićevega pa tudi mojega razmišljanja. Kdor bi ta načela zavračal, bi se že sam *a priori* diskvalificiral in zato so ta načela zaobsežena tudi v mojem članku o slovenstvu, jugoslovanstvu in socializmu, le da se tam ne pojavljajo v obliki posebnih, samostojnih deklaracij, kajti ta članek je hotel govoriti predvsem o problemih, razpravljati je hotel o vprašanju konkretne aplikacije teh načel in o posledicah, ki same po sebi iz njih izvirajo. Zaradi razlogov, ki jih tukaj ne bom navajal, sem bil namreč prepričan in tudi še vedno sem prepričan, da smisel pričujoče debate ni v tem, da bi ob njenem zaključku samo znova in čisto deklarativno izrazili svoje popolno zaupanje tem načelom in dejstvom, se pravi nečemu, za kar smo se, kakor je zapisal Čosić, odločili in na kar smo »pristali« že s samo revolucijo. To bi bilo zapoznelo početje in bi utegnile pomeniti, da se je zavest tistih, ki sodelujejo v pričujoči polemiki, ustavila tam nekje leta 1940 in se prebudila šele v poletju 1961. Mislim torej, da ne diskutiramo o temelju naše eksistence — ta »debata« je v resnici že daleč za nami, odločil jo je boj, odločila jo je kri, odločili so jo ljudje te države. Pač pa diskutiramo o nekaterih oblikah te eksis-

stence, diskutiramo o tem, kakšne dolžnosti smo prevzeli v trenutku, ko smo se nepreklicno, z dejanjem, mislijo in čustvom ne le odločili, marveč tako rekoč zavezali in sprejeli za svoja ter uveljavili kot svoja ravno vsa ta načela in dejstva. In ko zdajle razmišljam o odnosu do teh načelnih zadev, ko razmišljam o načinu njihove uporabe in o obliki njihove prisotnosti v tej naši polemiki, moram reči, da mi okolje, v katerem živim in iz čigar perspektive sem pisal tudi svoj članek, ni posredovalo takšnih pobud, ki bi mi narekemale, naj ta načela in te norme v samem članku zapustijo svojo implicitno obliko in naj se namesto tega pojavljajo pred bralci čisto neposredno, v kar se da očitni, deklarativni formi. Vse to pa najbrže zato, ker živijo ta načela v zavesti tega okolja kot apriorna *conditio sine qua non*, tako da je ta zavest usmerjena predvsem v reševanje novih problemov in da se njena aktivnost in njeno zavedanje same sebe ne razodevata predvsem v vedno novih izjavah o lastnih načelnih izhodiščih, marveč bolj v poskusih, kako na teh izhodiščih ustvarjati nekaj novega.

Zdaj se seveda ne bomo spraševali, zakaj je Dobrica Ćosić čutil potrebo, da tako intenzivno intervenira z izjavami o teh načelih in o teh neogibnih normah, izven katerih sploh ni možno razpravljati. Pač pa je, mislim, bralcu že zdaj jasno, da te načelne zadeve niso vzrok za zadrego, o kateri govori prvi stavek pričujočega sestavka. Gre namreč za nekaj drugega. Večji del Ćosićevega prispevka je skoz in skoz kar najbolj tesno vezan na moje razmišljanje o slovenstvu, jugoslovanstvu in socializmu, je pravzaprav čisto prava, neposredna polemika in ne more prav nič prispevati, da bi postala baza te debate širša, pač pa jo z neukrotljivo nasilnostjo vklepa v ozke okvire polemičnega dialoga — to pa dosega predvsem s svojo polemično metodo. Že v svojem prvem članku sem aludiriral na tiste lastnosti Ćosićevega pisanja, ki utegnejo postati resna ovira za razpravljanje — zdaj pa so se te lastnosti pojavile v takšnih razsežnostih, da je potrebno o njih posebej spregovoriti. S tem se bomo seveda morali oddaljiti od vprašanj, ki tvorijo jedro te polemike. Vendar pa zaenkrat ne vidim druge možnosti, čeprav utegnem dočakati očitek, da skušam razpravljanje namenoma speljati iz njegove prvotne smeri.

Najprej samo droben primer. Ćosić piše: »Za Pirjevca je socialistično jugoslovanstvo ‚nekakšna sanacija perečih problemov‘. Ćosićeva formulacija je povsem jasna in je napisana zato, da bi opredelila moje nazore o socialističnem jugoslovanstvu. Moj stavek pa se glasi takole: »Kot nekakšno sanacijo perečih problemov predlaga Ćosić to, čemur pravi socialistično jugoslovanstvo.« Položaj je popolnoma jasen: govoril sem o funkciji in pomenu, ki ga ima Ćosićev pojem »socialistično jugoslovanstvo« v sklopu njegovega, t. j. Ćosićevega prispevka — pri tem pa nisem prav nič povedal, kakšen je moj odnos do tistega objektivnega dejstva, ki mu pravi Ćosić socialistično jugoslovanstvo, jaz pa jugoslovanska socialistična zavest. Skratka: nikjer nisem zapisal takšne besede, iz katere bi kdorkoli lahko sklepal, da mi je socialistično jugoslovanstvo oziroma jugoslovanska socialistična zavest samo »nekakšna sanacija perečih problemov«. Nikjer ni tega, kar je odkril Ćosić, čeprav citira celo moje lastne besede, vendar jih citira tako, da jim lahko vdihne takšen pomen, kakor je to njemu všeč in česar jaz sploh nisem nikjer trdil. Ni dvoma, pred nami sta neadekvatna, tendenciozna uporaba in interpretacija tujega besedila.

Da bi še bolj poudaril, kako malo sem pisal o Jugoslaviji »kot o realni in v tej konstelaciji edino mogoči obliki *nacionalnega obstoja*«, Ćosić spet citira nekaj mojih besed, in sicer takole: »on (t. j. jaz, D. P.) piše: ‚Če naj ima torej

jugoslovanstvo sploh kakšen pomen«. Te moje besede, takole citirane, utegnejo same na sebi in brez upoštevanja tega, kar sem pisal o jugoslovanski socialistični zavesti in o bratstvu in enotnosti, učinkovati seveda tudi zelo neprijetno in na prvi pogled utegne kdo iz njih celo sklepati, da so se porodile iz dvoma ali pa vsaj omalovaževanja zavesti o jugoslovanski skupnosti. Vendar: preden sodite, preberite natančno moje besedilo, ki pravi:

Najbrž povem samo splošno razumljivo misel, če zapišem, da lahko poleg socialističnega jugoslovanstva govorimo še o socialističnem srbstvu, socialističnem hrvatstvu, socialističnem slovenstvu itd. To pomeni najprej, da jugoslovanstvo v tej zvezi ne more pomeniti prav nikakršne nacionalne opredelitve in to tem bolj, ker živi v Jugoslaviji ne samo nekaj južnoslovanskih narodov, marveč tudi Italijani, Vlahi, Romuni, Turki, Madžari, Siptarji itd. *Če naj ima torej jugoslovanstvo sploh kakšen pomen*, mora biti takšno, da je sprejemljivo tudi za vse te nejužnoslovanske državljanke in da more zaobjeti tudi njihove interese.

Podčrtal sem tistih deset besed, ki jih je citiral Čosić, da bi z njimi ilustriral moja stališča in podprl svoje ocene teh stališč. Mislim, da je že brez podrobne analize vsakomur jasno, da teh deset besed v celotnem kontekstu nima niti tiste teže niti tistega pomena, ki jim ga pripisuje Čosić. In tako se je tudi tukaj zgodilo isto, kar sem odkril že v prejšnjem primeru — zgodilo pa se je zaradi tega, ker je Čosić mehanično iztrgal iz besedila samo deset besed ne glede na pomen, ki ga imajo v sklopu celote. Mislim, da je bil Voltaire tisti, ki je nekoč izrekel misel, da je mogoče slehernega človeka na podlagi kakršnegakoli njegovega stavka obsoditi na smrt zaradi veleizdaje.

To sta seveda samo dva drobna primera. A sta kljub temu zelo relevantna, ker sta, kakor bo pokazalo nadaljnje razmišljanje, tako rekoč le del nekakšnega sistema, ki v Čosićevem besedilu zelo pogosto uveljavlja svoje pravice.

Precejšnji del svojega odgovora je Čosić napisal z namenom, da bi ovrgel nekatere izmed tistih mojih razpravljanj, ki so skušala opozoriti na neke svojevrstne aspekte naroda in narodnosti. Čosić razglasha, da pomenijo te moje trditve v bistvu »identifikacijo naroda in človeka«, »identifikacijo naroda s celotnostjo človekove osebnosti« itd. Z drugimi besedami: Čosić dokazuje, da je zame človek samo pripadnik določenega naroda in nič več; dokazati hoče, da po mojem mnenju opredeljuje človeka samo njegova nacionalnost, da je torej bistvo mojih razmišljanj skrito v tezi, češ da je bistvo človeka skrito v njegovi nacionalni pripadnosti. Ko pa se mu zazdi, da je to tudi dokazal, me takole poučuje:

Z identifikacijo naroda in človeka se ponižuje človek... Narod in narodnost ne vsebuje celovitosti človekove osebnosti... Kdor isti narod s celotnostjo človekove osebnosti, kaže, da ne razume bistva družbenega značaja naroda... Kdor isti narod z »osnovo človekove eksistence«, omejuje človekovo osamosvojitvev na nacionalno osamosvojitvev, in človekove pravice na nacionalne.

Vse te svoje, za mene vsekakor zelo katastrofalne zaključke in ocene opira Čosić na naslednje moje stavke, ki jih tudi citira:

da predstavlja narodnost bistveni konstitutivni element človekove osebnosti, predstavlja v določenem smislu osnovo njegove eksistence, izhodišče za njegovo komunikacijo s svetom. Okrniti nacionalnost pomeni tedaj okrniti človekovo osebnost, pomeni ogražati njegovo existenco. Dosledno in vsestransko priznavanje naroda in narodnosti je tedaj samo priznavanje celotnosti človekove osebnosti.

Res sem torej napisal, da je nacionalnost bistveni konstitutivni element človekove osebnosti — in to tudi ponavljam in bom ponavljal še kar naprej. Vendar pa nisem nikjer zapisal, da je nacionalnost EDINI konstitutivni element, kar že samo po sebi in za vsakogar, ki zna brati in logično sklepati, pomeni, da gre v resnici za *enega izmed* konstitutivnih elementov, ne pa za edinega in edino odločilnega — in ogražati ali negirati to bistveno sestavino, pomeni vsakakor ogražati celovitost človekove osebnosti, pomeni rušiti njegovo integriteto. Torej je očitno, da nisem nikjer trdil česa takega, iz česar bi bilo mogoče sklepati, da je po mojem mnenju nacionalnost edini konstitutivni element človekove osebnosti. Torej je res le to, da je moja resnična misel daleč od trditve, češ da je z nacionalnostjo opredeljena že celotna človekova osebnost.

Tudi je res, da sem napisal, da je nacionalnost v določenem smislu osnova človekove eksistence; a pri tem sem zelo jasno, črno na belem, napisal: v določenem smislu, torej: samo v določenem smislu, *v določenem smislu*, V DOLOČENEM SMISLU. In menda te omejitve nisem postavil slučajno, brez misli, kar tja v en dan, saj vendar ta omejitev pomeni, da ne v absolutnem smislu, *ne v absolutnem smislu*, NE V ABSOLUTNEM SMISLU. In zaradi tega ni res, da je moja misel isto kot formula o »identifikaciji naroda z osnovo človekove eksistence«.

Poleg tega je iz celotnega mojega pisanja razvidno, da sem govoril o narodu in narodnosti v okviru trenutne historične situacije, zato sem v zvezi z narodom uporabljal formulacijo »potem, ko je že nastal«, iz istega razloga sem govoril o relativizmu čistega historičnega aspekta, opozoril sem na »pomen, obseg in obveznosti trenutnih oblik bivanja« in slednjič sem zapisal celo: »To seveda ne pomeni, da mi je narod neka večnostna od razvoja nedotakljiva kategorija.«

Po vsem tem je, mislim, očitno, da Čosić ni zadel resnice, ko je skušal moje pojmovanje predstaviti v obliki že citiranih identifikacijskih formul in enačb, ker je smisel mojih razmišljanj, kakor kažejo stvarne navedbe, v popolnem nasprotju s takšnimi formulami in enačbami. Očitno je tudi, da je kot polemični argument odveč tudi vse tisto, kar piše Čosić n. pr. o Egiptu in antiki, o Demokritu in Aristotelu — in ne samo odveč, tudi nesprejemljivo je, ker s takšnim pisanjem, s takšnim historizirajočim paradiranjem *tacite* imputira mojim nazorom ahistorična izhodišča.

Ne, Čosić ni interpretiral mojega teksta. Čosić se v resnici ne bojuje proti mojim tezam in proti pravi vsebini mojih razmišljanj, pač pa je s pomočjo nekaterih mojih besed skonstruiral takšne nazore, katerih nevzdržnost je že *a priori* očitna. Metoda je znana in zelo stara, vendar povsem brez učinka, saj prav z ničimer ne prizadeva tistega, proti kateremu je uporabljena, pač pa podira le samovoljno konstrukcijo tistega, ki jo uporablja — in tako Čosić trga tiste koncepcije, ki jih je sam ustvaril in za katere bi hotel, da bi bile moje. Načelo svobodne percepcije in asociacije, ki ga je v literaturi uporabil

in tako dosledno izpeljal James Joyce, daje sicer najnovejšemu Čosićevemu romanu svojevrsten čar, ne more pa dati prepričljivosti njegovim polemičnim intervencijam.

Morda bi za ljudi, ki znajo s primerno pozornostjo brati tudi tuje tekste in ki poznajo resnično težo in vrednost posameznih besed in dejstev, vse to zadostovalo. Odkar pa vidim, kaj vse se lahko primeri mojim stavkom, moram biti nekoliko bolj previden, kar v našem primeru pomeni, da razpravljanja o metodah polemike še ne morem zaključiti.

V svojem odgovoru je Čosić razmeroma obširno razmišljal tudi o integraciji nasploh, o vprašanju socialističnega zedinjevanja v okviru Jugoslavije pa še posebej. Pri tem piše med drugim takole: »... mi se iz človeško razumljivih in katerikrat subjektivno poštenih in dobromiselnih spodbud upiramo tendencam in procesom zedinjevanja narodov in ljudi.« Med takšne ljudi, ki se nekako ne morejo sprijazniti z integracijo, prišteva Čosić tudi mene in pravi: »Zdi se mi, da je Pirjevca čustveno prevzel kompleks naroda in da se zato problema integracije loteva s strahom za narodno individualnost, tudi tedaj, ko gre za socialistično zedinjevanje.« Tu se Čosiću zaenkrat komaj zdi, kar nenadoma pa se mu preneha zdeti in že trdi:

Tudi Dušan Pirjevec ob vseh svojih prejšnjih izjavah, četudi s težkim srcem in s težkimi pogoji »pristaja« na integracijo, vendar jo ima za utopijo, za daljno prihodnost, postavlja ji svoje pogoje: Ker jo razlaga kot izgubo »svoje individualnosti«.

Iz vseh navedenih Čosićevih stavkov je razvidno in v njih je zapisana trditev, da je moja glavna zmota v tem, ker sem prepričan, da je integracija isto kot izgubljanje »svoje individualnosti«, se pravi v našem primeru: izgubljanje nacionalne individualnosti. Žal mi je, toda spet moram reči, da česa takega sploh nisem nikjer zapisal. Moj tekst se namreč glasi takole:

Najbrž ni treba posebej govoriti o tistih stvarnih dejstvih, ki kljub vsej razklanosti sveta pričajo o spontanem združevanju in naznanjajo za bodočnost enotno, notranje in zunanje svobodno civilizacijo. Prav tako najbrž ni treba posebej pripovedovati, kako je socializem univerzalističen program in da zato nosi s seboj vizijo enotnega človeštva, vizijo sožitja svobodnih ljudi. Kolikor lahko sodim na podlagi raznih pojavov, so problemi oziroma nejasnosti drugje. Nekateri si namreč predstavljajo ta dolgoročni proces tako, da izgubijo svojo individualnost najprej neke manjše enote in manjši organizmi, ki se vključujejo že sedaj v že obstoječe večje — ne višje — enote in organizme.«

Res je torej, da sem uporabil tukaj besedno zvezo »izgubiti svojo individualnost«. Toda stavek, v katerem je ta besedna zveza, je samo parafraza tujih teorij in je hkrati polemika proti tujim koncepcijam, je polemika proti tistim nekaterim, ki si »predstavljajo ta dolgoročni proces [integracije] tako, da izgubijo svojo individualnost najprej neke manjše enote itd«. Torej: nisem jaz tisti, ki trdi, da je integracija isto kot »izgubljanje svoje individualnosti«, pač pa tako mislijo tisti, proti katerim so napisani navedeni moji stavki. Zato sem tudi na drugem mestu, ko sem spet aludiral na takšne in podobne teorije,

postavil glagol *prizadeti* v narekovaje in zapisal: »Resnična integracija človeštva bo vse sedaj obstoječe enote enako ‚prizadela‘ (pozor: narekovaji!). In (pozor, narekovaji:) ‚prizadela‘ jih bo vse hkrati.« Mislim, da je za vsakogar, ki pozna pravila interpunkcije, povsem jasno, da dajejo narekovaji glagolu *prizadeti* v citiranem stavku poseben pomen — in tega dejstva ni mogoče prezreti.

Vsi tisti moji stavki, kjer je govora o »izgubljanju svoje individualnosti« in kjer se pojavlja — v narekovajih seveda — tudi glagol »*prizadeti*«, so torej polemični, so negacija tistih koncepcij, teorij ali računov, ki svetujejo *nekaterim*, poudarjam: samo *nekaterim* narodom, naj se v imenu in v interesu integracije čim prej odrečejo svoje individualnosti. In ker so vsi ti stavki polemika, ker so negacija ali parafraza tujih idej, je že samo po sebi očitno, da ni mogoče meni pripisati in za moje proglasiti ravno te ideje, s katerimi ti stavki polemizirajo ali pa jih samo opisujejo. Situacija je naravnost groteskna. Iz Čosićevega ravnanja sledi zaključek, da se ogrevam za tiste ideje in tiste koncepcije, proti katerim sem v resnici hotel samo kar najbolj odločno nastopiti. Nenadoma je moja last postalo to, česar nikakor ne maram in proti čemur se skušam kar najbolj odločno boriti.

Ta groteskna coprnija pa je toliko bolj nenavadna, ker sem zelo jasno, ali vsaj po mojem mnenju dovolj jasno opredelil svoje stališče do integracije. To je razvidno že iz citiranih stavkov, kjer govorim o viziji svobodnega človeštva. Hkrati pa sem tudi trdil, da integracija ni omejevanje in okrnjevanje, marveč da doživijo posamezni nacionalni organizmi v integracijskem procesu maksimalno stopnjo razvoja, in zapisal sem tole: »Pot integracije je pot maksimalnega razvoja posameznih organizmov.« S tem sem torej eksplicitno povedal, da mi integracijski proces ni isto kot »izgubljanje svoje individualnosti« — in zato lahko trdim, da sem to misel izrazil kar v dveh oblikah: prvič kot polemiko proti tistim *nekaterim*, ki si predstavljajo integracijski proces tako, »da izgubijo svojo individualnost najprej neke manjše enote«; drugič pa sem isto misel povedal tudi čisto naravnost, skorajda deklarativno. Zato imam pravico trditi, da je moj sobesednik v mojih besedah že spet odkril nekaj, česar v njih sploh ni.

Dobrica Čosić mi posebej zameri tudi, da proglašam integracijo za utopijo in za daljno bodočnost. Res sem uporabil izraz »matematično geometrijska utopija«, in mislim, da sem v tem primeru ravnal prav. Poleg tega sem napisal: »Če že govorimo utopično« — seveda pa je vprašanje, če je mogoče na podlagi takšne besedne zveze sklepati, da mi je integracija res samo utopija — to prepuščam Čosiću vesti. Res pa je, da mi je integracija daljna bodočnost. Vendar pa je iz celotnega mojega besedila že na prvi pogled očitno, da postavljam v to daljno bodočnost samo rezultat integracijskega procesa; v daljno bodočnost postavljam samo tisti trenutek, ko bo postala integracija celotnega sveta res realno dejstvo. Hkrati pa sem govoril tudi o tistih stvarnih dejstvih, ki kljub vsej razklanosti sveta naznanjajo za bodočnost enotno, notranje in zunanje svobodno civilizacijo. In v tretjem poglavju svojega članka uporabljam tudi takele formulacije: »že pričujoče integracijske prvine«, »realni integracijski procesi« itd. To pomeni: integracija kot rezultat, kot doseženi cilj mi je res nekaj, kar bo prinesla šele daljna bodočnost, v nasprotju s tem pa mi je integracija kot proces nekaj povsem realnega, nekaj kar poteka že danes, nekaj kar ni niti utopija niti daljna bodočnost.

Zdaj pa pogledajte, kaj se je zgodilo. Čosić je citiral tisti moj stavek, ki se pričinja z besedami »če že govorimo utopično«, ugotovil je, da mi je integracija, se pravi dovršena integracija, le daljna bodočnost, nato pa je zapisal:

Če živimo v državni skupnosti s skupnim gospodarstvom, enotnim družbeno-političnim sistemom, z enotnim družbeno-zgodovinskim programom, v splošno jugoslovanski praksi uresničevanja socialističnih družbenih odnosov, zakaj naj bi se ta zgodovinska materialno-družbena resničnost štela za utopijo?

Mojo misel o nekem *bodočem* stanju je torej Čosić uporabil tako, kakor da bi ta misel govorila o *sedanjem*, že *obstoječem* položaju. Moja razmišljanja o rezultatu nekega procesa je uporabil tako, kakor da bi bila to razmišljanja o samem poteku procesa. Moje domneve o nastanku bodoče enotne svetovne socialistične civilizacije je uporabil tako, kakor da so to domneve o naši, sedanji, tukajšnji jugoslovanski socialistični realnosti. Tako se mu je posrečilo ustvariti vtis, kakor da je za mene utopija to, kar že eksistira, da je za mene utopija celo to, kar se danes dogaja v moji lastni domovini.

Nekaj podobnega se je zgodilo tudi v zadevi »pristajanja« na integracijo. Zapisal sem:

Če že govorimo utopično, potem je reči, da ni mogoče pristati na takšno integracijo, ki ne bi obravnavala vseh enot in organizmov hkrati in enakopravno. Zaradi tega je seveda popolnoma nedopustno, da bi v imenu bodoče, še daleč pred nami čakajoče integracije storili kar koli, kar bi bilo tako ali drugače v skladu s slaboumnim, v bistvu okorelo birokratskim, skrajno nedemokratičnim geometrično matematičnim računom o združevanju.

To je polemika proti nedemokratičnim nazorom o integraciji, to je polemika proti nesocialističnim integracijskim prizadevanjem, še posebej pa je to polemika proti matematično geometrijski utopiji, »ki predvideva na primer za Jugoslavijo takšno prvo integracijsko stopnjo, ko se bosta polagoma slovenski in makedonski jezik oziroma narod utopila v srbohrvaški sferi itd. itd.«

Kot direktno polemiko proti tej moji polemiki pa je Čosić napisal naslednje:

Zakaj bi bilo treba spet »pristajati« in se odločati, ko smo se z revolucijo odločili in pristali na življenje v socialistični skupnosti Jugoslavije, ki je z vsem, kar nastaja in kar bo nastalo, proces socialistične integracije.

Nesporazum, če uporabim to dovolj nevtralnno besedo in če jo uporabljam evfemično, je očiten že na prvi pogled. Moji stavki so kritika nesocialističnih in nedemokratičnih integracijskih koncepcij — Čosić pa jih uporablja tako, kakor da so kritika ali vsaj neupoštevanje socialističnega združevanja, kakor da so neupoštevanje spontanih, resnično socialistično integracijskih procesov, ki potekajo v naši državi. V svojih navedenih stavkih sem se hotel distancirati od nedemokratične, birokratske, matematično geometrijske utopije, Čosić pa uporablja te stavke, kakor da sem se z njimi hotel distancirati od tega, za kar smo se odločili že z revolucijo.

Ko že govorimo o integraciji, moram reči, da tudi v bodoče ne bom pristajal na sleherno integracijo, in zato naj še povem, da se bom z vsemi silami upiral tudi takšnim integracijskim prizadevanjem, ki bi hotela kakorkoli »favorizirati« n. pr. takšne polemične metode, o katerih ravnokar razpravljamo. In o katerih moramo še govoriti, ker ne gre samo za vprašanje adekvatne interpretacije in adekvatne uporabe, marveč še za nekaj drugega.

Dobrica Čosić se je dotaknil tudi tistih mojih misli, s katerimi sem skušal revidirati in izpolniti naslednjo njegovo trditev: »Če nacionalne zavesti v Jugoslaviji ne preveva in če ji ne daje smisla socialistična zavest, je ta nacionalistična in pod našimi pogoji v bistvu drobno buržoazna.« Avtor te teze se deloma strinja z mojo intervencijo, vendar pa dodaja, da je takšna zavest, ki ni nič drugega kot samo zavest o nacionalni pripadnosti, lahko tudi »zgodovinsko reakcionarna, ali, da bodo naše formulacije širše, lahko je družbeno-zgodovinsko nenapredna, ne ustreza splošnim koristim, koristim prihodnosti svojega naroda in skupnim koristim širšega občestva« itd., itd., itd., itd.

V svojem tekstu sem dokazoval, da med nacionalno zavestjo in socialistično miselnostjo ni nikakršnega apriornega nasprotja, in rekel sem tudi:

tista zavest, ki ni nič drugega kot samo nacionalna zavest, je v naših pogojih lahko predvsem oblika manj razvite zavesti in nikakor ni nujno, da je samo izraz drobne buržoazije... Čisto in samo nacionalna zavest ima res majhen akcijski radij, vendar ji ni mogoče dajati kar a priori ideološko in sociološko tako poudarjenih negativnih predznakov, marveč ji je treba pomagati, da premaga svojo omejenost, in pri tem ravnati tako, da ne bi prizadeli njene povsem razumljive občutljivosti... če nič drugega je očitno, da je treba v primerih, ko najdemo zavest, ki je samo zavest nacionalne pripadnosti, vsakokrat natančno pretehtati, kaj je v resnici na stvari.

Zelo jasno sem povedal: tista zavest, ki je samo zavest o nacionalni pripadnosti, je v naših razmerah *lahko predvsem* oblika manj razvite zavesti in nikakor *ni nujno*, da je samo izraz drobne buržoazije. To pa pomeni, da nisem trdil takole: takšna zavest je *samo in vedno* le oblika manj razvite zavesti in *nikakor in nikoli ne more biti* izraz drobne buržoazije. Z omejitvami in distinkcijami, ki so zaobsežene v besednih zvezah: »je lahko predvsem« in »nikakor ni nujno, da je samo«, je jasno in nedvoumno povedano, da lahko naletimo tudi na takšne primere, ko čisto in zgolj nacionalna zavest res ni samo oblika manj razvite zavesti in ko je lahko tudi izraz drobne buržoazije ali drugih negativnih prizadevanj. Ker sem ob vsem tem še posebej poudaril nižjo razvitost, ker sem govoril o majhnem akcijskem radiju in ker sem uporabil celo izraz »omejenost«, je — vsaj zame — očitno, da sem proti takšni zavesti, ki ni nič drugega kot samo zavest o nacionalni pripadnosti, postavil kar dovolj pridržkov. In navsezadnje sem napisal tudi, da je treba vedno natančno pretehtati, kaj je *v resnici* na stvari.

Vendar pa vsega tega ne pripovedujem zato, da bi pokazal, kako je Čosić bral in interpretiral moje stavke, marveč zaradi nečesa drugega. S svojimi nazori, ki sem jih ravnokar citiral in opisal, sem si namreč prislužil naslednjo lekcijo:

Spričo teh in drugih razlogov mislim, da, če v naših družbenih razmerah delimo družbeno zavest na narodno zavest in socialistično idejnost, in če narodno zavest stopnjujemo v oblike manj in bolj razvite zavesti,

zastopamo navidezno demokratičnost in zamegljujemo družbeno in idejno strukturo jugoslovanske družbe. Naprednejše in bolj demokratično je, če sprejmemo ideološka načela, ki jih vsebuje program ZKJ in njegova narodnostna politika, njegova določila jugoslovanskega socialističnega domoljuba.

Ravnokar navedeni Čosićevi stavki dokazujejo, da njemu, Čosiću v polemiki z mojim člankom ni zadostovalo, da je — vsaj sebi — dokazal, kako so moje teze nepopolne, premalo argumentirane in ne povsem v skladu z realnimi dejstvi. Povedati je hotel še nekaj več in povedal je, da so moji nazori navidezni demokratizem, da z njimi zamegljujem socialno in idejno strukturo jugoslovanske družbe in da po vsem videzu nisem ne dovolj napreden in ne dovolj demokratičen, da bi sprejel načela Zveze komunistov Jugoslavije. Tako mu torej ni zadostovalo samo, da je skušal moja razmišljanja prikazati kot notranje nevzdržna, marveč jih je hotel tudi politično diskvalificirati. In kar sem navedel, ni edini primer.

Govoril sem že, kako je Čosić nekatere moje misli o narodu in narodnosti samovoljno skrčil v formule o raznih povsem nevzdržnih identifikacijah. Ob tej neustrezni in netočni interpretaciji mojih stališč pa je dodal še tole: »in to [t. j. moje misli, D. P.] ga lahko idejno pripelje k temu, da bo opustil boj za socialistično spreminjanje sveta, za njegovo osvobodilno preobrazbo.« Prej sem bil zastopnik navideznega demokratizma, zdaj sem postal nenadoma latentni odpadnik.

Ob svoji analizi tistih mojih opažanj, ki govorijo o nekaterih negativnih pojavih v slovenski kulturi, in ob moji tezi o zakonitostih, ki urejajo razvoj posameznih nacionalnih kultur, je Čosić spregovoril o moji nacionalni ekskluzivnosti in zatrdil, da ta moja ekskluzivnost »objektivno, brez njegove [t. j. brez moje, D. P.] želje, postaja nacional-izolacionizem«. In nato dodaja še: »Pirjevčevo zgodovinsko-politično razglabljanje in opravičevanje narodne hipersenzibilnosti, ki ga skušam spoštovati, pogosto nepričakovano izgublja demokratično zavest in v zvezi s tem nujne norme.«

Tako! Moj neprostoovoljni politični *strip-tease* je zdaj dovršen. Prelevil sem se navsezadnje v nacional-izolacionista, izgubil sem do konca demokratsko zavest in niti s tem se ne morem več tolažiti, da bi zastopal vsaj še navidezni demokratizem.

Vse to so primeri tako imenovanega političnega zaostrovanja. Tudi ta metoda je znana in stara. O njej je pisal že pokojni Milčinski.

Da se razumemo: problemi, o katerih govorimo, imajo seveda tudi svoj konkretno politični aspekt. Vem, da gre ponekod za čisto aktualne politične zadeve. In seveda je možno, da se v razmišljanjih v vsem tem tudi motim. Vendar pa se pri takih zmotah pojavlja vedno naslednje vprašanje: ali so se te zmote in netočnosti porodile iz premalo temeljitega poznavanja stvarnega gradiva, iz premalo natančnega pretresa stvarnega položaja, iz pomanjkljive logike in iz preslabotne miselne prodornosti, ali pa so posledica in izraz politično negativnih teženj, posledica resnično negativnih prizadevanj, posledica resničnega pomanjkanja demokratske zavesti itd.? Preden smem torej neko zmoto dokončno politično kvalificirati — pa čeprav je bila storjena v območju čisto političnih zadev —, je treba natanko premisliti, kakšen je njen izvor, kakšen je njen pomen v sklopu celote.

In nekaj podobnega je tudi z načelom tako imenovane »objektivne vrednosti«, ki se nanj Čosić tudi opira, saj pravi med drugim »objektivno, brez njegove želje«. Predvsem ni mogoče mimo splošno znanega dejstva, da je vsak človek izpostavljen stalni nevarnosti, da doživijo njegova dejanja kaj različne interpretacije in uporabe. Toda: ali imamo kakršnokoli pravico, da neko misel kar *a priori* kvalificiramo samo na podlagi tujih interpretacij, tujih adaptacij in uporab? Če že govorimo o objektivni vrednosti te misli in o objektivni vrednosti človeka, ki jo je izrekel, ali mar ni potrebno za določitev njune resnične objektivne vrednosti poznati tudi objektivno vrednost interpretov, adapterjev in uporabljalcev — ne le to, poznati je treba tudi njihove subjektivne nagibe. Ali je v tem, kako neko okolje in neki čas sprejemata neko misel in neko dejanje, res skrita že vsa in objektivna resnica o tej misli in o tem dejanju in še o njunem avtorju? Ali ni v reakciji okolja in časa skrita tudi resnica o tem času in tem okolju? In kako je mogoče brez te resnice spoznati resnico o človeku, njegovem dejanju in o njegovi misli?

Če tedaj nočemo zabresti v krivičnost, moramo ravnati s potrebno previdnostjo in natančnostjo. V imenu objektivne vrednosti je bilo storjenih že nešteto krivic. V zgodovini komunističnih gibanj v času in na prostoru Stalinove vladavine je bilo, kot vsi vemo, storjenih v imenu objektivne vrednosti nešteto zločinov.

Pravično in dokončno sodbo o objektivni vrednosti izreka v resnici samo čas, izreka jo zgodovina. Določanje objektivne vrednosti je zadeva znanstveno natančnega preučevanja, in kolikor toliko dokončna beseda je možna šele, ko so prišla v evidenco vsa dejstva, ko je dognana res vsa resnica. Sodobniki pa smo si ne le preveč blizu, marveč smo tudi vse preveč osebno prizadeti, da bi lahko kar meni nič tebi nič izrekli suverene sodbe o objektivni vrednosti. Zaradi tega pa smo tembolj prisiljeni upoštevati tudi subjektivne momente. To v našem primeru, za to našo debato pomeni, da je mnogo bolj pametno, če se zadovoljujemo s preverjanjem logike sklepanja, s preverjanjem konkretnega gradiva in njegovega realnega pomena, s preverjanjem teže argumentov in notranje trdnosti posameznih koncepcij.

Saj je že samo po sebi jasno, da ni moj namen, da bi v okviru tegale odgovora podrobno razpravljaj tudi o vprašanju objektivne vrednosti in o vsem, kar je še s tem v neposredni zvezi. Vendar sem moral napisati teh nekaj opozoril — to pa predvsem zaradi tega, ker nam skušnja kaže, da ni svobode duha, da ni tvorne misli tam, kjer se kot zadnji, nepreklicni in nedotakljivi argument pojavlja vedno avtoritativna sodba o objektivni vrednosti, zvezana po navadi s konkretno politično oceno. Zato ponavljam: ostanimo v okvirih logične analize in prepustimo času, kar je njegovega.

Ponavljam pa tudi zato, ker je logika metode gnala Čosića še dalje. Tako je n. pr. tiste moje besede o nekaterih Slovencih, ki iščejo svoje afirmacije v hrvaški in srbski sferi, in moje misli o tistih tendencah, ki bežijo izpod »domače« koutrole, takole komentiral: »Po njegovem nekako sledi, da v srbskem in hrvaškem narodu obstajajo asimilatorske aspiracije.« Ne gre zdaj za to — in to posebej poudarjam — da iz omenjenih mojih besed in opažanj sploh ni mogoče izvesti takih zaključkov. Pač pa gre za to, da je pred nami politična obtožba. Ta obtožba ni izrečena direktno, saj je omejena z »nekako sledi«. In ravno to me najbolj preseneča. S temle »nekako sledi«, ki je seveda svojevrstna adaptacija načela o objektivni vrednosti, se je avtor odrešil dolžnosti,

da bi svojo obtožbo podprl tudi s primernimi dokazili. Res je, saj gre samo za »nekako sledi«, toda obtožba je vendarle dovolj jasno zapisana.

V svojem članku sem med drugim rekel, da poznam tudi takšno adaptacijo integracijskih koncepcij, ki predvideva n. pr. za Jugoslavijo, da se bosta najprej polagoma slovenski in makedonski jezik oziroma narod vtopila v srbohrvaški sferi itd. Tej adaptaciji sem nadel ime »matematično geometrijska utopija«. Ob teh mojih opažanjih pa Čosić sprašuje in razmišlja med drugim tudi takole:

Kdo je nosivec tega geometrijsko-matematičnega računa o združevanju? S takimi premišljanji Dušan Pirjevec — naj mi odpusti to prispodobo — med drugim — lovi čarovnice. Ta lov na čarovnice, na nevarnosti od velikosrbske asimilacije, ali velikohrvaške asimilacije ali združene hrvaško-srbske asimilacije, ki stoji za »geometrično matematičnim računom«, je zelo problematičen.

Torej: Dobrica Čosić me sprašuje, kdo je nosivec geometrično-matematične utopije? In če prav razumem njegov tekst, mu bo moje pisanje o tej utopiji ostalo poleg drugega problematičen lov na čarovnice, vse dokler mu ne bom mogel pokazati nosivcev takšnega računa.

Mislím, da lahko najde Čosić vsaj deloma odgovor na svoje vprašanje med drugim tudi v naslednjih besedah: »Srbski, Jugoslovani' zmanjšujejo razlike med jugoslovanskimi narodi in so za zedinjevanje; zedinjevanje jim je uredničevanje privilegija lastnega jezika in asimilacija manjših narodov.«

To so Čosićeve besede, kar pomeni, da bi si lahko na zastavljeno vprašanje odgovoril, še preden ga je sploh napisal. Kdo torej lovi čarovnice? In čigav lov je bolj problematičen? A položaj ne bi bil prav nič drugačen tudi, ko ne bi mogel najti v Čosićevih besedilih nobenih podobnih definicij; ali naj mu v odgovor navajam imena posameznih ljudi, kraje in datume, ali naj mu prinesem zapisnike razgovorov, da mi bo verjel in da mi ne bo več očital tega, kar mi očita: poleg drugega problematični lov na čarovnice?! Še enkrat: Kdo torej lovi čarovnice?

Ni moj namen, da bi navedel prav vse primere, ki zahtevajo posebno intervencijo. Opisal sem samo nekatere, kajti podroben pretres vseh neadekvatnih interpretacij, vseh politično priostrenih kvalifikacij in obtožb in vseh izzivajočih direktnih ali pa samo retoričnih vprašanj, bi seveda zahteval mnogo več prostora in bi hkrati povzročil, da bi tale odgovor presegel obseg Čosićevega prispevka. No, kljub temu, da se je moral naš kritični pregled zadovoljiti samo z nekaterimi primeri, pa mislim, da smem zdaj razmišljanje o metodah polemike vendarle že zaključiti. Pri tem dodajam samo še tole pojasnilo: nič nimam proti ostri polemiki, nič nimam proti temperamentnemu pisanju, nič proti humorju, ironiji in satiri. Vendar mora biti vse to podrejeno eni sami normi, ki ji pravimo resnica. Približno tako je, kakor pravi Oton Župančič:

*naj skače, vse potare,
da le ne laže, Ciciban.*

Opisane metode pa imajo za celotno polemiko daljnosežne posledice, ker ustvarjajo neko posebno situacijo. Njihov avtor v resnici in v veliki večini primerov ne polemizira s pravim smislom svojih stavkov in besed; ker ne

upoštevata njihovega notranjega smisla in vsebine celotnega mojega članka, ker mehanično trga besede iz konteksta, jim daje pomen in vsebino, kakršne v resnici nimajo, ker skratka ne polemizira z menoj, bi bila moja dolžnost, da Čosiću in tudi — če uporabim njegov izraz — »ljudem njegovih pogledov«, nenehoma dokazujem, kako je v mojem tekstu napisano nekaj povsem drugega, kakor pa je on prebral. Moja dolžnost bi bila, da bi kar naprej rekonstruiral pravo vsebino svojih tez.

A ne le to. Polemika postaja v resnici fiktivna. Situacija postaja vedno bolj nepregledna, vedno težje je razbrati, kje so nesoglasja in kje so stične točke. Da bo stvar bolj razumljiva, naj navedem kar konkreten primer. Čosić mi na nekem mestu očita in me poučuje takole:

Zdi se mi, da je Pirjevca čustveno prevzel kompleks naroda in da se zato problema integracije loteva s strahom za narodno individualnost, tudi tedaj, ko gre za socialistično zedinjanje, ki načeloma ne more nasprotovati narodni samostojnosti. Nasprotno, to zedinjanje jo samo širi, bogati, vzdiguje na višjo stopnjo materialnih, kulturnih in človeških odnosov, to se pravi, uresničuje jo do kraja in jo s tem tudi prekoračuje v najvišjih oblikah človeške integracije.

Poglejmo najprej, kaj trdi tukaj Čosić o integraciji, o socialističnem združevanju. To združevanje, tako trdi Čosić, povzdigne narod na višjo stopnjo in ga s tem realizira do kraja, kar pomeni, da prinaša torej integracija s seboj maksimalno afirmacijo naroda. Hkrati pa ta vsestranska afirmacija pomeni tudi, da narod z njo samega sebe preseže — ali kakor pravi Čosić: »uresničuje jo do kraja in jo s tem tudi prekoračuje«.

In tega pojava, teh zakonitosti po Čosićevem mnenju jaz ne razumem, ker »me je čustveno prevzel kompleks naroda«. Vendar, čeprav »me je čustveno prevzel kompleks naroda«, sem v svojem članku *Slovenstvo, jugoslovanstvo in socializem* kljub temu zapisal tudi,

da samo socializem prinaša možnost za vsestranski razvoj naroda in narodnosti ter ustvarja s tem vsestranskim, popolnim in intenzivnim razvojem edino zanesljivo podlago za ukinitvev nacionalne ozkosti, za tisti kvantitativni preskok, ko bodo narodi sami sebe preseglei.

In še sem pisal, da je resnična integracija takšna,

da doživijo vsi ti organizmi takšno afirmacijo samega sebe, da se razvijejo in razcveto do takšne mere, ko bodo dokončno izčrpali vse tiste zdrave energije, zaradi katerih danes nujno eksistirajo... Pot integracije je pot maksimalnega razvoja posameznih organizmov, takšnega razvoja, da bodo ti organizmi sami sebe, po naravni logiki negirali oziroma preseglei.

Kaj sem torej trdil? Trdil sem, da je socialistična integracija tak proces, ki prinaša narodu njegovo popolno afirmacijo, vsestranski, popolni razvoj in razcvet — Čosić pa je trdil, da integracija narod dvigne na višjo stopnjo, da ga uresniči do kraja.

Poleg tega sem še trdil, da je moment tega vsestranskega razvoja in razcveta, da je moment te popolne afirmacije tudi trenutek kvalitativnega preskoka, ko narodi sami sebe presežejo — Čosić pa je trdil, da integracija narod s tem, da ga uresniči do kraja, »prekorači«, narod se torej preseže.

Želim, da bi Čosić in »ljudje njegovih pogledov« mogli natančno slediti razvoju moje argumentacije in poteku tele analize, zato bom še enkrat konfrontiral obe tezi v njuni nekoliko skrčeni obliki.

Čosić trdi, da integracija narod
vzdiguje na višjo stopnjo ... uresničuje ga do kraja in s tem tudi prekoračuje.

V mojem tekstu pa stoji, da je integracija
pot maksimalnega razvoja ... da bodo ti organizmi sami sebe ... preseгли.
Čosićeve besede so:

URESNIČEVANJE DO KRAJA PREKORAČEVATI

Moje besede so:

Maksimalni razvoj
Preseganje samega sebe

Kje je torej razlika. Edina razlika je v glagolih. Čosić pravi, da integracija narod **PREKORAČUJE**; jaz pa sem zapisal, da narod **PRESEZE SAMEGA SEBE**. Pri Čosiću je narod *pasivni objekt*, pri meni je narod *aktivni subjekt*.

Vendar mislim, da te razlike ne gre pretiravati, kajti v obeh primerih gre v bistvu le za eno in isto misel: preko afirmacije v preseganje samega sebe. In ker je tako, smem vprašati: kje je torej nesoglasje, kje so razlike, zakaj sploh diskutiram?

Toda situacija je v resnici neprimerno bolj zapletena. Čosić je namreč ob koncu svojega članka še enkrat spregovoril o določenih materialnih in idejnih prizadevanjih za integracijo ter ob tem zapisal tudi tole:

Ta prizadevanja, ideološka in materialna, je treba vsekakor postaviti nad sofistična premodrovanja in pragmatistično politikantstvo: narod odmira — narod se krepi.

Ne vem, koga je hotel Čosić tukaj enkrat za vselej kompromitirati kot sofista in pragmatističnega politikanta. Vem pa, da je Čosić sam pisal, kako integracija narod »vzdiguje na višjo stopnjo«, da ga s tem »uresničuje do kraja« in tako tudi »prekoračuje«. Vem torej, da pozna Čosićevo teza dve stopnji: afirmacijo in preseganje samega sebe, ali: afirmacijo in negacijo. In ta teza res ni daleč od nekoliko preveč enostavne formule: narod se krepi — narod odmira, ali: narod odmira — narod se krepi.

Kje so torej nesoglasja? Kje so razlike? Zakaj sploh polemiziramo?

Morda nam bo na to vprašanje vsaj deloma odgovoril naslednji primer. V članku *Slovenstvo, jugoslovanstvo in socializem* so zapisane tudi tele misli:

Pri vprašanju naroda in narodnosti ni mogoče biti le bolj ali manj uvideven, bolj ali manj blagohoten, dejstvo, ki mu pravimo narod, je mogoče priznavati samo v vsem njegovem obsegu, totalno ... Da torej ne bo pomote: resnično demokratična, svobodoljubna, humanistična in socialistična je samo tista miselnost, ki med svoje nepogrešljive postulate pri-

števa tudi absolutno priznavanje naroda v vsem njegovem prirodnem obsegu, in ki se je za to pripravljena tudi boriti ter brez zadržkov pomagati slehernemu narodu do njegovih pravic, do vseh možnosti za res vsestranski razvoj.

Čosić je precej strani svojega odgovora odmeril razmišljanju o navedenih stavkih, oziroma: vzel je pravzaprav samo eno misel, in sicer tezo o »absolutnem priznavanju naroda v vsem njegovem prirodnem obsegu« in jo hotel ovreči. Ni zdaj moj namen, da bi s podrobnim pretresom prikazoval, kako je Čosić ravnal z mojo trditvijo, kako jo je razumel in kakšne argumente je uporabil proti njej. Ni torej moj namen, da bi rekonstruiral pravo vsebino svojih trditev, pač pa se zdaj sprašujem, kje je nesoglasje? Morda bi to nesoglasje najlažje odkrili, če bi našli v Čosićevem članku kjerkoli takšno formulacijo, ki bi hotela nadomestiti navedene moje besede, ki bi torej hotela popolneje in točneje opredeliti odnos do naroda, skratka takšno formulacijo, ki ne bi bila samo fiktivna polemika, marveč jasna opredelitev.

In res najdemo pri Čosiću tudi naslednje stavke:

Narodi pa se, kakor je znano, niti ne uresničujejo niti ne uničujejo z vero vanje ali z idejami proti njim. Narodi obstajajo in bodo obstajali, dokler bodo delovali materialno-družbeni faktorji, ki so jih porodili, dokler je združitev s tako vsebino potrebna človekovemu življenju in njegovi ustvarjalnosti. Nikakih ideoloških in človeških razlogov nimamo, da bi se apriorno postavljali proti obstajanju narodov. Narobe. Tako nasprotovanje je protizgodovinsko in nesocialistično.

Ne bom podrobno analiziral teh Čosićevih stavkov. Rečem naj samo: če primerjam te Čosićeve besede s tistim svojim odlomkom, ki sem ga navedel, moram priznati, da bi se takole na prvi pogled s Čosićem lahko sporazumel. Čosić pa nadaljuje takole:

Ker pa se ti faktorji za nastajanje narodov niso materialno ustvarjalno izčrpali, ker obstajajo objektivni razlogi, prostori in potrebe, da delujejo in da se celo razvijajo, ker so potrebna stotletja, da bi se prekoračili, ker delujejo kot energija objektivnih zakonov o gibanju družbe, in ne po političnih načrtih enega rodu, po svojih idejnih nagnjenostih in potrebah lahko sklepamo: narodi so večni.

In še je Čosić v zvezi s svojo mislijo o »našem« odnosu do naroda zapisal tole:

Ker narodi ne nastajajo pred našimi očmi, in niso izginjali ne v bližnji ne v daljni zgodovini, se resignirano ali veselo zlahka odrečemo vere v integracijo človeštva.

Čosić torej nasproti narodu ne postavlja nikakršnega apriornega zadržka, priznava narod kot objektivno dejstvo. Vendar pa njega pri vsem tem skrbi nekaj drugega. Nenehoma ga zaposluje predvsem vprašanje integracije, oziroma: socialistične integracije. In tu nekje je središče nesoglasij, ki so se v tej polemiki razodela tudi in zlasti v načinu reakcije na tuje besedilo, v načinu interpretacije in v sredstvih kvalificiranja tujih tez.

Mislím, da nisem daleč od resnice, če zapišem, da obravnava Čosić narod, da razmišlja o narodni zavesti, o sožitju narodov, o mednacionalnih odnosih pa tudi o zvezah in sodelovanju med posameznimi nacionalnimi kulturami predvsem s stališča integracije, torej predvsem s stališča narodovega preseganja samega sebe. Povsem v tem duhu so na primer tudi naslednji njegovi stavki:

V vsakem primeru se z idejnim odnosom do integracije izpričuje vsebina tako nacionalizma kot internacionalizma; z odnosom do integracije se izpričuje naša opredelitev in angažiranje za komunizem in komunistično civilizacijo; z odnosom do integracije se izpričuje naša zgodovinska zavest in stopnja naše družbene osamosvojitve.

Želim, da bi Čosić, pa tudi »ljudje njegovih pogledov« razumeli, da razumem, da gre tukaj za pojem socialistične integracije pa tudi za vse posledice, ki iz tega pojma same po sebi izvirajo. Razumem pa tudi, da je Čosiću odnos do integracije pglavilni razpoznavni znak, ali z drugimi besedami: integracija mu je osrednji, odločilni, edino zanesljivi kriterij, in sicer tudi v zadevah komunizma, socializma, nacionalizma in internacionalizma, torej tudi v vprašanjih odnosa do lastnega in do tujega naroda. Čosića zanima narod zlasti kot takšen pojav, ki naj v interesu integracije preseže samega sebe. Zaradi tega ga posebej skrbi, da ne bi kdo iz dejstva, da narodi realno eksistirajo, iz dejstva, da niso izčrpani vsi materialno-družbeni činitelji, ki so narode ustvarili, iz dejstva, da so za preseganje naroda potrebna stoletja, da torej ne bi kdo iz vseh teh neutajljivih dejstev sklepal, češ da so narodi večni, in tako resigniral na integracijo ter se ji odpovedal. Zaradi tega je skušal opisati tudi svoje pridržke do naroda kot takega. Zlasti pa se je trudil, da bi opisal svoje pridržke proti nacionalizmu in še posebej proti nacionalni zavesti, ter je razmišljal, kaj vse se lahko negativnega pilepi na nacionalno zavest.

Tu nekje pa je tudi vzrok, da je z nekaterimi mojimi mislimi ravnal tako, kakor je pokazal naš kritični pregled njegovega najnovejšega članka. Kako naj si razložim, da je tezo, ki pravi: narodnost predstavlja v določenem smislu osnovo človekove eksistence, spremenil v formulo: narodnost je osnova človekove eksistence? Kako naj si pojasnim dejstvo, da je mojo misel, češ da je dosledno priznavanje narodnosti hkrati priznavanje celotnosti človekove osebnosti, skrčil v formulo: v narodnosti je celotnost človekove osebnosti?

Bistvo vseh teh neadekvatnih interpretacij in restrikcij je povsem očitno. Čosić je dajal mojim opredelitvam redno tak pomen, kakor da bi bila v njih zaobsežena absolutizacija naroda in narodnosti. V mojih formulacijah je redno spregledal vse tiste sestavine, zaradi katerih se te formulacije ne morejo spremeniti v absolutizacijo naroda. Spregledal je vse tiste eksplicitne in implicitne omejitve, ki varujejo moje misli pred nevarnostjo absolutiziranja naroda.

Takšne usode pa niso doživljale samo tiste moje misli, ki se ukvarjajo z načelnimi vprašanji. Prav tako slabo se je godilo tudi nekaterim tistim odlomkom članka *Slovenstvo, jugoslovanstvo in socializem*, ki so razpravljali o nekaterih popolnoma konkretnih zadevah ali pojavih. Naj navedem primer. V članku *Slovenstvo, jugoslovanstvo in socializem* sem med drugim polemiziral tudi proti tako imenovani matematično geometrijski utopiji, ki »predvideva na primer za Jugoslavijo takšno prvo integracijsko stopnjo, ko se bosta najprej polagoma slovenski in makedonski jezik oziroma narod utopila v srbohrvaški sferi«. Kot direktno odklonitev takšne utopije sem zapisal tudi:

Ni mogoče pristati na takšno integracijo, ki ne bi obravnavala vseh enot in organizmov hkrati in enakopravno.

Čosić pa mi odgovarja takole:

Zakaj bi bilo treba spet »pristajati« in se odločati, ko smo se z revolucijo odločili in pristali na življenje v socialistični skupnosti Jugoslavije...

Čosić torej tukaj ravna z mojimi mislimi tako, kakor da bi bil v njih skrit odnos do »socialistične skupnosti Jugoslavije«. Oziroma: mojo kritiko nekega posameznega negativnega pojava je uporabil tako, kakor da bi bila to kritika o celotni Jugoslaviji. Z drugimi besedami: mojo misel je absolutiziral, dal ji je splošno veljavo. Ne zanima me zdaj vrednost Čosićevega ravnanja, zanima me njegov značaj, zanima me značilnost njegovega postopka — in mislim, da gre res za absolutizacijo.

S to in takšno absolutizacijo me je seveda lahko potisnil, kakor je razvidno iz njegovega teksta in iz tistih njegovih stavkov, ki sem jih že citiral, na pozicije nacionalne ekskluzivnosti in nacionalnega izolacionizma.

Kako naj si razložim ta pojav? Zakaj je Čosić spregledal v mojih formulacijah, ali: v nekaterih mojih formulacijah vse dovolj vidne eksplicitne in implicitne omejitve, zakaj jih je absolutiziral, oziroma zakaj je dajal mojim opredelitvam naroda pomen absolutizacije naroda, zakaj je kritiko delnega pojava uporabil kot misel o celoti, oziroma: zakaj je misel o enem izmed pojavov uporabil kot misel o vseh pojavih?

Torej: zakaj? Kje so vzroki takšnih postopkov? Ali gre morda samo za površno prebiranje tujega besedila?

S takšnim ravnanjem je Čosić dosegel v resnici samo eno: dosegel je, da so se nekatere moje opredelitve in misli spremenile v absolutizacijo naroda, s tem pa so se seveda hkrati spremenile tudi v načelno zanikanje in odklanjanje integracije. Z neadekvatno interpretacijo in z neadekvatno uporabo mojega besedila, oziroma nekaterih mojih odlomkov, je Čosić okrog sebe razpostavil dolgo vrsto koncepcij, ki niso v svojem bistvu nič drugega kot absolutiziranje naroda. Tako se je znašel seveda v svojevrstnem ambientu. In zdaj šele, v tem ambientu se je lahko do kraja sprostila skrb za integracijo, zdaj se je z vso silo in z vsem temperamentom razživel skrb, da bi narodi preseglji sami sebe.

Vendar: ta ambient si je ustvaril Čosić sam. To ni nikakršen realno bivajoč ambient in zato smem reči, da je v tem primeru dobivala njegova skrb pobude in vzpodbude iz docela fiktivnega okolja. In v takšni meri, v kakršni smemo iz značaja pobud soditi tudi o značaju njihovega rezultata, je možno trditi, da je torej v tem primeru tudi ta skrb sama samo fiktivna.

Še več, kajti ob Čosićevem ravnanju in ob njegovih metodah se nam vsiljujejo še drugi zaključki in še druge diagnoze. Gotovo bi bilo krivično, ko bi trdil, da si je Čosić ta fiktivni ambient ustvaril le zaradi tega, ker je površno in nedosledno bral moje stavke, ker je v naglici pozabil na pravila logičnega sklepanja, ker je v čustveni prizadetosti spregledal logiko notranjega ustroja posameznih mojih misli in tako izgubil možnost za točno percepcijo in ustrezno analizo določenega objektivnega dejstva — tujih nazorov. Pač pa morajo biti neki globlji vzroki, nekje mora biti neka globlja in usodnejša nujnost, da je tako dosledno nedosledno bral moje besede.

Po vsem tem, kar smo doslej ugotovili, se odgovor, tako se mi vsaj zdi, ponuja kar sam od sebe. Če je namreč res, da si je Čosić z neadekvatno uporabo in interpretacijo mojega besedila ustvaril takšno okolje, v katerem se je lahko z vso silo razživila njegova skrb za integracijo, potem je seveda tudi res, da se vse to ni zgodilo slučajno. Njegovi skrbi za integracijo, njegovi integracijski ideji je bil takšen ambient tako rekoč nujno potreben, to pa zato, da bi se v njem kar najbolj afirmirala in razkazala vse svoje razsežnosti. In ravno tu je po mojem prepričanju skrita tista najgloblja nujnost, kar pomeni, da si lahko Čosićeve polemične metode razložimo predvsem iz strukture njegove integracijske skrbi in integracijske ideje; ravno struktura te ideje in te skrbi je Čosiću vsilila svojevrstne polemične metode. Vzroki za neadekvatno uporabo in razlago tujega besedila so skriti tedaj v notranji strukturi integracijske skrbi in ideje, in prav tam so skriti tudi vzroki, da je Čosić posegel po sredstvih politične diskvalifikacije.

Če pustimo ob strani vse, kar sodi v območje naključja, se pravi, če pustimo ob strani tiste lastnosti Čosićevega najnovejšega prispevka, ki so posledica temperamentnosti ali premajhne pazljivosti, in če upoštevamo samo to, kar je v sebi logično in kar se samo po sebi združuje v dovolj razvidno enoto, potem smemo med drugim reči tudi tole: med bistvenimi konstitutivnimi elementi Čosićeve integracijske skrbi in ideje so tudi takšne sestavine, zaradi katerih ta ideja in ta skrb v procesu svojega uveljavljanja nista sposobni vedno dovolj primerno in ustrezno upoštevati tudi tujih idej in koncepcij, nista torej sposobni, da bi vedno dovolj natančno percipirali in naravi stvari ustrezno analizirali objektivna dejstva, pač pa zelo radi posegata po sredstvih politične diskvalifikacije. Ker pa je očitno, da neadekvatna uporaba in razlaga ter sredstva politične diskvalifikacije onemogočajo sporazumevanje, sodelovanje in združevanje, je hkrati očitno, da ta integracijska skrb in ta integracijska ideja v takšnih primerih sami sebi jemljeta veljavo in učinkovitost.

Vse to, kar sem doslej povedal, velja seveda samo za del, čeprav za dovolj velik del članka *Narod, integracija, socializem*; predvsem pa je treba vedeti, da z vsem tem še ni izčrpana celotna problematika, ki se ob tem članku odpira in ki zahteva podrobnejšega razpravljanja. Ne bom zdaj natančneje opisoval te problematike, niti ne bom navajal posameznih konkretnih in načelnih vprašanj, ki o njih razpravlja Čosićev članek in ob katerih bi se bilo potrebno posebej zaustaviti. Rečem naj le, da se mi zdi mnogo bolj primerno, da o vsem tem razpravljamo izven okvirov tegale odgovora, ki se je moral spričo situacije, kakršna je nastala zaradi nekaterih lastnosti zadnjega Čosićevega sestavka, zavzeti predvsem za to, da bi dobile in ohranile ustrezno veljavo nekatere norme, izven katerih ni niti smotrne polemike niti sporazumevanja, pa tudi ne sodelovanja in združevanja.